

**Bir Mütercime Mazhar Olabilmek:
Mazharu't-Takdîs bi-Hurûci Tâifeti'l-Fransis İsimli
Arapça Tarih Eserinin Çevirisine Dair Bir İnceleme**

Halil İbrahim Erol*

Türkçe Çeviri Muamması

Burada ele alınan mesele, dönemin Ezher ulemasından Abdurrahman el-Cebertî'nin (ö. 1825) telifi olan *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* isimli kitabının tercümesi hakkındadır.¹ Arapça olarak yazılan *Mazhar*'ın ilk tercümesi Türkçeye yapılmıştır. Ancak *Mazhar*'ın Türkçeye çevrilmesi meselesindeki mütercim ve tarih karmaşası, ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu karmaşanın üç merhalesi bulunmaktadır. Her merhalede, meselenin daha fazla karışıklığa sürüklenmiş olduğu görülmektedir. Bunlar, sırasıyla; yazmaların istinsah edilmesi, tercümenin basılması ve sonraki süreçte tarihçilerin ve araştırmacıların meseleye dair alıntı ve değerlendirmelerinden oluşmaktadır. Sorun, istinsahlardaki bazı küçük farklılıklar dikkate alınmadığı takdirde tüm yazmaların ve basılan metnin neredeyse harfi harfine aynı olmasına rağmen çevirinin iki farklı kişiye isnadından ileri gelmektedir. Yazmaların yanı sıra literatürdeki bilgi yığını da *Mazhar*'ın, bir iki istisna dışında, hem Mustafa Behçet Efendi (ö. 1834) hem de Mütercim Âsım Efendi (ö. 1819) tarafından Türkçeye çevrildiğine işaret etmektedir. Bahse konu sorunun halli için öncelikle iki mütercimin durumunu ve tercümenin yapıldığı tarihleri kendi tarihî ve siyasi bağlamlarında değerlendirmek faydalı olacaktır. Sonrasında ise tersten gidilerek öncelikle literatür, sonrasında eserin basılma süreci ve en nihayetinde de yazmalar üzerinden mesele tartışılarak incelenecektir.

* Kırklareli Üniversitesi.

1 Abdurrahman el-Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis*, tah. Abdürrahim A. Abdürrahim (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998).

Tercümenin mukaddimesinde, çevirinin 1807 yılında bitirildiği zikredilmiştir. 1807 senesi, yaşanan hadiseler itibariyle oldukça karışık bir geçiş sürecine tanık olmuştur. III. Selim 29 Mayıs 1807'de tahttan indirilmiş ve ağabeyi IV. Mustafa tahta çıkarılmış; ancak onun da Alemdar Mustafa Paşa tarafından hal edilmesi üzerine 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud padişah olmuştur.² 1807 senesindeki siyasi istikrarsızlık, vakanüvislik müessesesinde de müşahede edilmektedir. Ahmed Vâsîf Efendi'den (ö. 1806) sonra vakanüvislik vazifesini üstlenen Pertev Efendi, 1807 Nisan-Eylül aylarında orduyla birlikte Silistre'de bulunmuş ve hastalanarak 3 Eylül 1807'de vefat etmiştir. Pertev Efendi'den sonra vakanüvisliğe tayin edilen Seyyid Ömer Âmir Bey ise üç buçuk ay sonra görevinden istifa etmiştir.³ Aslında, Vâsîf Efendi'den sonraki yaklaşık iki sene boyunca vakanüvislik vazifesinin tam manasıyla icra edilemediği ve vakanüvislerce o döneme dair herhangi bir eser yazılmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, *Mazhar*'ın çevirisinin yapıldığı tarihlere birincil elden tanıklık etmesi beklenen kaynakların başında, vakanüvis tayin edilen Mütercim Âsım Efendi'nin (ö. 1819) tarihi gelmektedir. Âsım Efendi göreve geldiğinde kendisinden önceki dönemle alakalı dağınık müsveddeleri talep ederek 1804-1809 arasını kapsayan tarihini kaleme almıştır. Ancak *Târih-i Âsım*'da ne kendisinin böyle bir eseri tercüme ettiğinden ne de bir başkasının böyle bir çeviriyi üstlenip 1222/1807 senesinde bitirdiğinden bahsedilmektedir. Bu sebeple, Mütercim Âsım'ın böyle bir eseri tercüme etmediği ileri sürülebilir. Ayrıca, başkası tarafından tercüme edilen eserin siyasi karışıklıklardan dolayı 1807'de saraya takdim edilemediği ve bu sebeple *Târih-i Âsım*'da kayda girmediğini söylemek de mümkündür. Çevirinin hatimesinde yer alan 1225/1810 senesi ise Âsım'ın tarihinin kapsamı dışında kalmaktadır. Âsım Efendi, 1810 senesinde vakanüvis olarak görevde olmasına rağmen bu dönemi yazamamış ve elindeki müsveddeler 1819'da göreve tayin edilen Şânîzade Mehmed Ataullah Efendi'ye (ö. 1826) devredilmiştir. Böylece ikinci muhtemel ana kaynağımız olarak *Târih-i Şânîzâde* karşımıza çıkmaktadır. Fakat 1223-1237/1808-1821 yılları arasını kapsamasına rağmen Şânîzâde'nin tarihinde ne 1810 senesinde böyle bir eserin tercüme edildiğinden bahsedilmiş ne de 1819 senesinde vefat eden Âsım Efendi için hâl tercümesine yer verilmiştir.⁴ Dolayısıyla, böyle bir eserin Mütercim Ahmed

2 Kemal Beydilli, "Mahmud II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, 2003, s. 352.

3 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi: Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809*, haz. Ziya Yılmaz, I (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), s. LVI.

4 Şânîzâde Mehmed Ataullah, *Şânîzâde Tarihi 1223-1237/1808-1821*, haz. Ziya Yılmaz, I-II (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008).

Âsım tarafından çevrildiğine değinilmemiştir. Diğer yandan, Behçet Efendi ile Şânîzâde arasındaki rekabet hatırlandığında Şânîzâde'nin böyle bir çevirinin varlığını gizlemiş olması da imkân dâhilinde değerlendirilebilir.

Mütercim Âsım'ın, *Kâmûsu'l-Muhît* tercümesi meşguliyeti sebebiyle öncesinde vakanüvislik vazifesini kabul etmediği; ancak ikna edilmesi neticesinde 8 Ocak 1808'de vakanüvis olarak tayin edilmiş olduğu bilinmektedir.⁵ Ahmed Âsım, 1 Ramazan 1220/23 Kasım 1805'te başlamış olduğu kamus çevirisini 14 Zilkade 1225/11 Aralık 1810 tarihinde tamamlamıştır.⁶ Buradaki bilgilerden, *Mazhar*'ın mukaddimesi ve hatimesinde yer alan tercümesinin bitirilmesiyle alakalı 1222/1807 ve 1225 Rebiyülevvel/1810 Nisan tarihlerinde Mütercim Âsım Efendi'nin *Kamus Tercümesi*'yle meşgul olduğu; ayrıca, 1225/1810 senesinde vakanüvislik görevinde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. *Kamus Tercümesi*'ndeki yoğunluğunu gerekçe göstererek vakanüvislik vazifesini dahi kolayca kabul etmeyen Âsım Efendi'nin *Mazhar*'ın Türkçeye tercümesini üstlenmesini beklemek pek makul görünmemektedir. Ancak yine de bu bilgi, çevirinin Mütercim Âsım Efendi'ye ait olmadığını söylemek için yeterli görünmemektedir.

Mustafa Behçet Efendi ise (ö. 1834) 1803-1807 tarihleri arasında başhekimlik vazifesini ifa etmiş, III. Selim'in tahtan indirilmesiyle bu görevinden azledilmiş ve 1812'de Mısır kadılığına tayin edilmiştir.⁷ Uzun bir aradan sonra, ancak 1817'de, tekrar hekimbaşı tayin edildiğinde İstanbul'a dönebilmiştir.⁸ Behçet Efendi bu görevlerinin yanı sıra kolera ve frengi gibi hastalıklar ile tedavi yollarıyla alakalı tıp alanındaki derleme (*Hezar Esrâr*), çeviri (*Fizyoloji*, *Frengi Risalesi*, *Ruhiye Risalesi*, *Telkîh-i Bakari/Çiçek Aşısı Risalesi*, *Târîh-i Tabîî*) ve telif (*Kolera Risalesi*) çalışmalarıyla da bilinmektedir.⁹ Dolayısıyla, aynı yıllarda Âsım Efendi'ye kıyasla Behçet Efendi'nin hem idari hem de ilmî olarak tıp alanındaki vazife ve gelişmelerle meşgul olduğu görülmektedir.

Yusuf Ziya Paşa'nın, Mısır'daki Fransız işgali sürecinin yazılmasını bizzat talep etmesi sebebiyle, yazılan eserin sonraki aşamalarında da takipçisi olması ihtimalini göz önünde bulundurmamak isabetli olacaktır. Fransızların tahliyesi için ordu

5 Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis Makaleler* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994), s. 124.

6 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, s. CXXX.

7 Nil Sarı, "Behcet Mustafa Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, 1992, s. 345.

8 Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, I, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd. (İstanbul: IRCICA, 2008), s. 479.

9 Sarı, "Behcet Mustafa Efendi", s. 345.

komutanı olarak Mısır'a gönderilen Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, kendisine verilen vazifeyi yerine getirerek Şubat 1802'de Mısır'dan ayrılmıştır. Dolayısıyla Cebertî'nin, söz konusu eseri en geç 5 Ocak 1802'de tamamladığı göz önüne alınınca, yazdığı kitabı Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya Mısır'dan ayrılmadan önce tevdi ettiği söylenebilir. Zaten, *Ziyânâme*'deki ifadeler bu ihtimali desteklemektedir: Yusuf Ziya Paşa, "Mısır-ı Kâhire ulemâsından bir zâtın işbu Fransa istilâsına dâir sadece vak'a-yı Mısıriyyeyi şâmil kaleme aldığı Arabiyyü'l-lisân bir mücelled târîhini zebân-ı girân-ı beyân buyurup, ancak târîh-i mezkûrda nefis-i Mısır-ı Kâhire derûnunda vukû bulan âsâr ve vak'aları zikr u beyân etmiş ise de berren ve bahren Devlet-i Aliyyeyi ebediyyü'l-karâr tarafından sevk ve irsâl olunan Ordu-yı Hümâyun'un ve gerek devleteyn-i müttetikateyn [İngiltere ve Rusya] donanmalarının ahvâl ve keyfiyetlerine bir gûne vukûfu olmadığından ol bâbda taksîr-i küllî etmiş olduğu[nu]" sohbet meclisinde İzzet Hasan Efendi'ye söylenmiş ve kendisinden Mısır hadiselerini başından sonuna kadar etraflıca yazmasını istemiştir.¹⁰ Her ne kadar burada musannif ve eser ismi zikredilmese de kastedilenin Abdurrahman el-Cebertî ve eseri *Mazhar* olduğu aşikârdır. Zira *Ziyânâme*'nin Mısır'daki hadiselerle dair kısımlarından İzzet Hasan Efendi'nin bahse konu eseri kaleme alırken *Mazhar*'dan yararlanmış olduğu kolayca anlaşılacaktır. Bu açıdan, Cebertî'nin eserinin kaynak olarak ilk defa *Ziyânâme*'nin müellifi tarafından kullanılmış olduğu söylenebilir. Fakat İzzet Hasan Efendi, eserden istifadesini zikretmediği gibi eserin tercüme edilmesine dair malumat da vermemektedir. Bu karinelere, en azından o yıllarda (1804-1805) eserin tercümesinin gündeme gelmediği anlaşılacaktır.

Diğer taraftan; Yusuf Ziya Paşa, İstanbul'a döndükten sonra 24 Nisan 1805 tarihinde görevinden istifa edene kadar sadrazamlık vazifesini sürdürmüştür. Daha sonra, vezareti iade edilse de bu vazifesi kısa sürmüş ve Eylül 1807'de Kars valiliğine tayin edilmiştir. 27 Nisan 1809-26 Mart 1811 tarihleri arasında bir kez daha sadrazam olarak görev yapmıştır.¹¹ Burada özetlenmeye çalışılan tarihî hadiselerin seyrinden 1807 senesinde oldukça kaotik bir geçiş süreci yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu süreçteki taht değişiklikleri, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'dan ayrılması ve vakanüvislik müessesesindeki kısa süreli tayinler; *Mazhar*'ın tercümesinde yer alan iki tarihli kaydı (1222/1807-1225/1810) ve ikili isnadı (Mustafa Behçet-Mütercim Âsım) anlamlandırmamıza imkân tanımakla birlikte tercüme sürecinin sağlıklı bir şekilde takibini zorlaştırmaktadır.

10 Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, haz. M. İlkin Erkutun (İstanbul: Kitabevi, 2009), s. 10.

11 Kemal Beydilli, "Yusuf Ziyâ Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIV, 2013, s. 34-35.

Literatür

Eserin çevrilmesiyle alakalı literatürdeki en eski bilgi, Alexandre Cardin'in 1838'de neşredilen kitabının giriş kısmında, III. Selim'in emriyle çeviriyi Mustafa Behçet Efendi'nin yaptığı ve 1807 senesinde bitirdiği şeklindedir.¹² Fakat Türkçe literatürdeki karmaşa, bu kayıtlı alakalı olmayıp Ahmet Cevdet Paşa'nın *Târih-i Cevdet*'ine kadar geri gitmektedir. Cevdet Paşa, tarihinin me hazları kısmında eseri tercüme edenin Mütercim Âsım Efendi olduğunu belirtir:¹³

Mazharü't-Takdîs bi-Hurûci Tâifeti'l-Fransis, Fransızların Mısır'a duhûllerinden hurûçlarına dek yevmiyye[n] zuhûra gelen vekâyi'-i Mısriyye hakkında sâlifü'z-zikr Cebertî Efendi'nin kaleme aldığı bir târihçedir. Vakanüvis Âsım Efendi onu Arapçadan Türkçeye nakl ve tercüme eylemiştir.

Târih-i Cevdet'in son cildinde Behçet Efendi ile ilgili bir anekdotun aktarıldığı kısımda ise Cebertî'nin eserini Behçet Efendi'nin çevirdiğinden bahsedilmektedir. Cevdet Paşa, Behçet Efendi'nin Fransızların Mısır'ı istilası hakkında yazılmış olan *Târih-i Cebertî*'yi Arapçadan Türkçeye çevirmesi sebebiyle kendisinde tarihçilik hususiyetinin bulunduğunu belirtmiştir. Ardından İzzet Molla'nın (ö. 1829) "Erkân-ı devletin hâline bak, bir müverrihi hekimbaşı ve başhekimi vakanüvis ettiller." dediğini aktarmaktadır.¹⁴ *Mazhar* müterciminin çağdaşı olan Keçeçizâde İzzet Molla'dan aktarılan ve kuvvetle muhtemel 1825 yılında gerçekleşen bu hadisede Behçet Efendi'nin tarihçi olarak görülebilmesine sebep olan şey çevirdiği iki eserdir. Bu iki eser, Buffon'un 1801'de Paris'te basılan *Histoire Naturelle* isimli kitabı ile Cebertî'nin eseri *Mazhar*'dır. Behçet Efendi'nin bu iki çeviri dışındaki telif ve tercümelerinin tamamı tıp alanındadır.¹⁵ Bunun dışında, 18 Recep 1310/5 Şubat 1893 tarihinde yazdığı bir raporda Cevdet Paşa'nın, Mısır ulemasından Cebertî'nin kaleme almış olduğu Arapça tarihçeyi hekimbaşı Behçet Efendi'nin tercüme ettiğinden ve sonrasında bu kitabın basıldığından bahsettiği görülmektedir.¹⁶ 1309

12 "Votre premier médecin, Moustafa Behdjet ayant reçu l'ordre de traduire cette histoire en langue turque, l'a terminée par la grâce divine l'an de l'heg 1222 (1807)." Bk. Alexandre Cardin, *Journal d'Abdurrahman Gabarti pendant l'Occupation Française en Égypte*, (Paris: Dondey-Dupré, 1838), s. 5.

13 Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, I (Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniyye, 1309), s. 9.

14 Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, XII (Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniyye, 1309), s. 185.

15 Mehmet Bayraktar, *İslâm Bilim Adamları* (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2017), s. 189.

16 BOA. Y.EE, 38/66/1, (18 Recep 1310). Bu belgeyi benimle paylaşan Kübra Fettahoğlu'na müteşekkirim.

senesinde ikinci baskısını yapan *Târîh-i Cevdet*'in kaynakları kısmında Âsım Efendi'nin *Mazhar*'ı tercüme ettiği yönünde kendisinin not ettiği bilgiyi Cevdet Paşa'nın yukarıda değinilen raporunu yazarken kullanmadığı anlaşılmaktadır. Ya da tarihinin son cildindeki bilgiyi dikkate almış olduğu söylenebilir. Buradan yola çıkarak, son tahlilde Cevdet Paşa'nın, eseri çevirenin Behçet Efendi olduğuna kanaat getirdiğini söylemek imkân dâhilindedir. Fakat aynı zamanda, bu süreçte mütercim karmaşasının farkında olduğuna dair herhangi bir emare bulunmadığını da belirtmek doğru olacaktır. Zira bahse konu rapor, *Mazhar* çevirisiyle alakalı nüshaların bulunmayışı üzerine yazılmıştır.

Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920) hacimli bir biyografi ve bibliyografya ansiklopedisi olan *Hediyetü'l-Ârifin* adlı eserinde Behçet Efendi'nin *Târîh-i Cebertî* isimli bir tercümesinin bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁷ Sadece Behçet Efendi'nin çeviriyi yaptığını söylemesi açısından çağdaşlarından ayrılmaktadır. Cevdet Paşa'yı takip eden Bursalı Tahir Efendi; önce *Sırât-ı Müstekim*'deki yazısıyla, sonrasında *Osmanlı Müellifleri* eseriyle ihtilafa katkıda bulunan ikinci kişidir. Müellif, burada hem Mustafa Behçet Efendi'nin¹⁸ hem de Mütercim Âsım Efendi'nin eseri tercüme ettiğini yazmıştır.¹⁹ Eserdeki ifadeler ilk tercüme edenin Behçet Mustafa Efendi olduğunu ima etmektedir. Akabinde Franz Babinger'in Cevdet Paşa ve Tahir Efendi'yi takip ederek iki kişinin çevirdiği bilgisini tekrarladığı görülmektedir.²⁰ Yine, Mahmut Kemal İnal, benzer şekilde Mütercim Âsım ve

17 İsmail el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin: Esmâül-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, II (Beirut: Dâru'l-İhyâ et-Türâs el-Arabî, 1951), s. 456. Âsım Efendi'ye yer verdiği kısımda *Mazhar*'ı çevirdiğinden bahsetmemektedir. Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, s. 184.

18 Bursalı Mehmet [Tahir] b. Rifat, "Mütercim-i Kamus Ahmed Âsım Efendi", *Sırât-ı Müstekim*, 180 (26 Safer 1330), s. 384; "Terceme-yi Mazharu't-takdîs bi-hurûci tâifeti'l-fransîs, Fransızların Mısır'a duhullerinden huruçlarına kadar yevmiyyen zuhura gelen vakayı-ı mısırye hakkında ulema-yı müverrihinden Şeyh Abdurrahman Cebertî'nin kaleme aldığı eser-i tarihîsinin tercümesidir ki 1238 tarihinde vefat ederek Üsküdar'da Hazreti Nasûhî dergahına defnedilen Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından da tercüme edilmiştir". Bk. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I (İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1333), s. 377.

19 Mezkûr çeviri, Mütercim Âsım Efendi'nin tercüme ettiği eserler arasında sayılmış; ancak ardından Mustafa Behçet Efendi'nin "Fransızların Mısır'a duhullerinden huruçlarına kadar yevmiyyen zuhura gelen vakayı-ı mısırye hakkında ulema-yı mısıryeden Şeyh Abdurrahman Cebertî'nin kaleme aldığı Mazharu't-takdîs bi-hurûci tâifeti'l-fransîs isimindeki tarih-çeyi de tercüme" ettiği belirtilmiştir. Bk. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III (İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1342), s. 210.

20 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Türk Tarih

Behçet Efendi'nin eseri tercüme ettiğine yer vermektedir.²¹ Fuad Köprülü de genel eğilimden ayrılmayarak "Âsım Efendi" maddesinde her iki kişinin eseri tercüme ettiğini belirtmiştir.²² Ekmeleddin İhsanoğlu, Behçet Efendi'nin tercümesini 1807'de; Mütercim Âsım'ın ise 1235/1819 senesinde tamamladığını belirtmektedir.²³ 1235/1819 tarihi, kaynak gösterilmeksizin ve sadece İhsanoğlu'nun çalışmasında yer almaktadır. İlginçtir ki elimizdeki yazma nüshaların hiçbiri bu tarihe denk düşmemektedir.

Bu minvalde son zamanlarda yayımlanan eserlerde dahi, bazı istisnalarla birlikte her iki isim de tercüman olarak gösterilmeye devam etmektedir.²⁴ Muhakkak ki XX-XXI. yüzyıllarda şekillenen literatür burada zikredilen kaynakların ötesinde bir yoğunluğa sahiptir; ancak bu yoğunluğa rağmen bahse konu kaynakların çoğu meselenin halline katkı sağlamaktan uzaktır.

Diğer taraftan, Babinger farklı yorumuyla ve Uzluk ise tek mütercim bulunduğunu iddiasıyla öbür eserlerden ayrılmaktadır. Babinger, Âsım Efendi çevirisinin düzeltmeli ve ilaveli bir neşrinin Hekimbaşı Mustafa Behçet tarafından yapıldığını ileri sürerek ortadaki ikiliğe farklı bir yorum getirmeye çalışmıştır.²⁵ Bununla birlikte, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Ahmed Âsım" maddesinde Babinger, bu eserin önce Mütercim Âsım Efendi tarafından çevrildiğini, hemen akabinde de Behçet Efendi tarafından çevrildiğini söyleyerek önceki değerlendirmesinden

---

Kurumu Basımevi, 1982), s. 370. Babinger, yanlış bir şekilde *Osmanlı Müellifleri*'nin üçüncü cildini (doğrusu I. cilt s. 377 olacak) kaynak göstermiştir.

21 Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969), s. 57.

22 M. Fuad Köprülü, "Âsım Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, I (İstanbul: MEB, 1978), s. 672.

23 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* (İstanbul: IRCICA, 2006), s. 160.

24 Örneğin bk. "Ahmet Asım", *İnönü Ansiklopedisi*, III, haz. Agah Sırrı Levend, Avni Yukarıç (Ankara: 1949), s. 448; "Behcet Mustafa", *Türk Ansiklopedisi*, VI, haz. Agah Sırrı Levend, Avni Yukarıç (Ankara: 1953), s. 19; Veli Behcet Kurdoğlu, *Şâir Tabibler* (İstanbul: Baha Matbaası, 1967), s. 242; Sarı, "Behcet Mustafa Efendi", s. 345; İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 160; *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü*, I, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd. (İstanbul: IRCICA, 2006), s. 154; N. Öztürk ve M. Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemlî Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), s. 220. Afyoncu'nun çalışmasında 1282/1865 tarihinde neşredilen matbu metne atıfla eseri Mustafa Behçet Efendi'nin çevirdiği belirtilmiştir. Bk. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009), s. 98.

25 Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, s. 370.

ayrılmaktadır.²⁶ Uzluk ise eseri asıl çevirenin Âsım Efendi olduğunu ileri sürmüştür. Uzluk'un bu iddiası, yazmalar kısmında tartışılacaktır.

Bernard Lewis; *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Bahdjat Mustafa Efendi" maddesinde ilgili eseri, Behçet Efendi'nin çevirdiğini belirtmektedir.²⁷ Yukarıda Babinger'de görüldüğü üzere İngilizce literatürde de tek bir isnattan bahsetmek zor görünüyor. Örneğin Peter Gran, tercümenin 1225/1810 tarihinde Mütercim Asım tarafından tamamlandığından bahsetmektedir.²⁸ Ramazan Şeşen, kitabında *Mazharü't-Takdis bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* çevirisinin Ahmed Âsım tarafından yapıldığına yer vermiştir.²⁹ Eserin, Âsım Efendi tarafından çevrildiğini ileri süren diğer iki kişi Ömer Asım Aksoy³⁰ ve Hilmi Ziya Ülken'dir.³¹ Ziya Yılmazzer ise eserin yanlış bir şekilde Mütercim Âsım Efendi'ye isnat edildiğini, müellifin *Târih-i Âsım*'ı da dâhil olmak üzere hiçbir çalışmasında ima yollu dahi olsun böyle bir tercüme yaptığından bahsetmediğini ileri sürmektedir.³² Yine, meselenin etraflıca tartışıldığı en güncel çalışmalardan birinde, Sarıkaya, Cevdet Paşa'nın *Târih-i Cevdet*'teki ifadelerinden ve Mütercim Âsım'ın *Târih-i Âsım*'da kendisinin bu tür bir tercüme yaptığından bahsetmemesi üzerinden mezkûr eserin Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin tercümesi olduğu yönünde bir kanaate vardığını belirtmektedir.³³ Fakat yukarıda temas edildiği üzere, Türkçe literatürdeki karışıklığın asıl başlangıcını *Târih-i Cevdet* oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu bilgiler, bizim henüz net bir sonuca ulaşmamızı sağlayacak düzeyde değildir.

26 Franz Babinger, "Asım", *The Encyclopaedia of Islam*, I (Leiden: Brill, 1960), s. 707.

27 Bernard Lewis, "Bahdjat Mustafa Efendi", *The Encyclopaedia of Islam*, I (Leiden: Brill, 1960), s. 921.

28 Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840* (Austin: University of Texas Press, 1979), s. 104.

29 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), s. 329.

30 Ömer Asım Aksoy, *Mütercim Asım* (Gaziantep: Güzelyurt Matbaası, 1993), s. 19. Aksoy, çevrilen eser ismini hatalı bir şekilde *Muzhirü't-Takdis Bi hunuc-i Taifeti'l-Fransis* ve müellifini ise Abdürrahman Cabiri olarak vermektedir.

31 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1997), s. 321. Ülken müellif ismini Abdurrahman Cebrüti şeklinde yazmıştır. Bu hata yazarın bu meselede çok fazla fikir sahibi olmadığına işaret etmektedir.

32 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, s. CXXXIII.

33 Hüseyin Sarıkaya, "Mısır'ın İstirdadını Ele Alan Vakayinameler ve Mehmed Emin Karahanzade'nin Tarihçesi", *İslami İlimler Dergisi*, IX (2014), s. 78-79.

Arapça literatürdeki yayımlar da mevcut karmaşaya katkıda bulunmuştur. Mısır'da 1950'lerle yapılmaya başlayan çalışmalarda mütercim sorununun devam ettiği görülmektedir. Halil Şeybûb'un³⁴ ve Muhammed Enîs'in³⁵ makalelerinde eserin Baştabip Mustafa Behçet tarafından Türkçeye çevrildiği belirtilmektedir. Literatürde çeviri sürecine dair en somut bilgiye bu kaynaklarda yer verilmiş olduğu görülmektedir. Bahse konu kaynaklarda, Yusuf Ziya Paşa'nın, kendisine ithaf edilen eseri İstanbul'a geldiğinde III. Selim'e sunduğu ve eserin padişahın talebi üzerine hicri 1222 senesinde Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından Türkçeye tercüme edildiği ileri sürülmektedir.³⁶

Cemaleddin eş-Şeyyâl ise eserin Seyyid Ahmed Âsım Efendi tarafından, çevirinin hatimesindeki tarih kaydıyla mutabık bir şekilde, 1225/1810 senesinde tercümesinin yapıldığını ve tercümenin hâlen Kahire'deki Daru'l Kütübî'l-Mısıryye'de 8854 demirbaş numarası altında, el yazması olarak bulunduğunu belirtmektedir.³⁷

Kıscacası, literatürde eserin çevirisinin Behçet Efendi tarafından, Mütercim Âsım tarafından ve her ikisi tarafından da yapıldığı şeklinde üç farklı iddia mevcuttur. Eserin yazmaları bilinmesine rağmen hiç kimsenin bizzat yazmalara müraaat ederek ve onları mukayeseli bir şekilde inceledikten sonra değerlendirmede bulunmamış olması ilginçtir. Bu durum, yukarıda içinden çıkılmaya çalışılan karmaşaya katkıda bulunarak sonraki araştırmacıların işini zorlaştırmıştır. Şayet kelimesi kelimesine aynı tercümeden bahsediliyorsa tek bir çeviri ve çevirmenin mevcudiyetinin bedihi olduğu tartışmasız şekilde kabul edilmesi gerekmektedir.

Tercümenin Basılması

Yazma hâlinde kalan tercüme eser çevrilmesinden yaklaşık 55 sene sonra, *Rûznâme-yi Cerîde-yi Havâdis*'in "Nev'iyye" kısmında 11 Muharrem-23 Safer

34 Halil Şeybûb, *Abdurrahman el-Cebertî* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1948), s. 89.

35 Muhammed Ahmed Enîs, "el-Cebertî beyne Mazhari't-Takdîs ve Acâibi'l-Âsâr," *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, Câmitü'l-Kâhire*, XVIII (1956), s. 65. Bu makaleye ulaşmamı sağlayan Hazem Said Mohammed Montasır'a teşekkürü borç bilirim.

36 Aynı bilgi herhangi bir kaynak belirtilmeksizin İhsanoğlu tarafından zikredilmiştir. Karş. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 160.

37 Cemaleddin eş-Şeyyâl, *Târihu't-Terceme ve'l-Hareketü's-Sekâfiyye fî Asri Muhammed Ali* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1951), s. 238; Cemaleddin eş-Şeyyâl, *et-Târih ve'l-Muerribûn fî Mısır fî'l-Karn et-Tâsi Aşar* (Kahire: Mektebetü'n-Nahda el-Mısıryye, 1958), s. 43.

1282/6 Haziran-18 Temmuz 1865 tarihleri arasında, 171-201 sayılarında tefrika edilmiştir. Tefrikanın tamamlanmasının ardından *Târih-i Mısır, Terceme-yi Behçet Efendi* ismiyle basılarak 31 Temmuz 1865 tarihinde satışa çıkarılmıştır.³⁸ Babinger, sadece Behçet Efendi çevirisinin 1282 senesinde, *Târih-i Mısır* adıyla basıldığını belirtmektedir.³⁹ Seyfettin Özege de, kitabın basımına dair 1282/1865 tarihini vermekte ve ek bilgi olarak, Cerîdehâne Matbaasında basıldığını kaydetmektedir.⁴⁰ İhsanoğlu, Behçet Efendi'nin 1807'de tamamladığı tercümenin *Târih-i Mısır* başlığı ile 1865'te (1282) İstanbul'da basıldığını, Mütercim Âsım'ın tercümesinin ise basılmadığını söylemektedir.⁴¹

Araştırmalarımız neticesinde şu ana kadar mezkûr kitabın 5 matbu nüshasına ulaşmış bulunmaktayız. Matbu kitaplardan biri, *Târih-i Mişr* adı altında Toronto Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴² *Târih-i Mısır, Terceme-yi Behçet Efendi* serlevhası ile başlamakta olan kitabın künyesi mevcut değildir. Millî Kütüphanesi'ndeki nüshada da künye bilgisi yoktur. Bilgi kataloğunda başka kaynaklardan elde edilen bilgilerle 1282/1865 tarihinin tespit edildiği belirtilmiştir.⁴³ Aynı şekilde, British Library'deki *Târih-i Mısır* nüshasının da künye bilgisi bulunmamaktadır. Fakat kütüphane katalog bilgisinde mütercim Behçet Efendi olduğu ve İstanbul'daki Cerîdehâne Matbaası'nda 1282/1865 senesinde basıldığını yer verilmektedir.⁴⁴ Bunların dışında, İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi'nde iki

38 *Rûznâme-yi Cerîde-yi Havâdis*, 211 (7 Rebiülevvel 1282/31 Temmuz 1865). Moreh, kaynak belirtmeksizin, çevirinin Yusuf Ziya Paşa'nın emriyle Mustafa Behçet Efendi tarafından yapıldığını belirtmektedir. Bk. Shmuel Moreh, *The Egyptian Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî: His Life, Works, Autographs, Manuscripts and the Historical Sources of Ajâib al-Âthâr* (Oxford: Oxford University Press, 2014), s. 67.

39 Franz Babinger, "Âsım", s. 707. Fuad Köprülü de "Âsım Efendi" maddesinde her iki kişinin de eseri tercüme ettiğini belirtmiştir. Bk. Köprülü, "Âsım Efendi", s. 672.

40 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, IV (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1977), s. 1747.

41 İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 160; Sarı, "Behçet Mustafa Efendi", s. 345. Ayrıca bk. Öztürk ve Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemlî Muhafızları*, s. 220. *Târih-i Mısır*'ın basılışı ile ilgili diğer bir tarih hicri 1225 senesi olarak verilmiştir. Bk. Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010), s. 173.

42 <https://search.library.utoronto.ca/details?2701723&uuid=2a26b188-f51b-418f-b754-017925bb86e9> *Târih-i Mısır, Terceme-yi Behçet Efendi* başlığını taşıyan kitabın künyesi bulunmamaktadır. Erişim tarihi: 09.11.2019.

43 <https://kasif.mkutup.gov.tr/SonucDetay.aspx?MakId=1274763> Erişim tarihi: 01.11.2019.

44 http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&

Kütüphanesi'ndeki müstensih ismi bulunmayan 1247 tarihli yazmadaki mütercim yine Behçet Efendi'dir.⁴⁶

Seyyid Ahmed Âsım'ın mütercim olarak kaydedildiği yazmalardan ikisi; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde yer alan 2448 ve 9628 numaralı nüshalardır. Bu iki yazmada da istinsah kaydı ve tarihi yer almamaktadır.⁴⁷ Bu yazmaların dışında, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Reşid Efendi 646 numaralı (müstensih: Ahmed Hırsovaî, istinsah tarihi: h. 1270) yazma ve Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndeki istinsah kaydı ve tarihi bulunmayan 1351 numaralı yazmada da mütercim, Ahmed Âsım Efendi'dir. Ayrıca, Fransa Millî Kütüphanesi'nde bulunan ve 1274'te Hasan Fahri tarafından istinsah edilen yazma⁴⁸ ile Mısır Millî Kütüphanesi'ndeki Târîhu Türkî Halîl Ağa 33 ve M. Târîhu Türkî 58 numaralı yazmalarda⁴⁹ da eserin müterciminin yine Ahmed Âsım olduğu görülmektedir.

İlginç bir şekilde, mütercim isimleri değişmesine rağmen bütün nüshaların neredeyse kelimesi kelimesine aynı olduğu görülmektedir. Bu meseleye ilk defa 1960 senesinde Uriel Heyd dikkat çekmiştir.⁵⁰ Mustafa Kaçalın de Heyd'den 40 sene sonra yazdığı ansiklopedi maddesinde, hem Âsım Efendi'ye isnat edilen yazmaların hem de Behçet Efendi'ye isnat edilenlerin kelimesi kelimesine aynı olduğu tespitinde bulunmuş; ancak meseleyi vuzuha kavuşturmamıştır.⁵¹ Yazma nüshalarla alakalı en dikkat çekici iddia Feridun Nafiz Uzluk'a aittir. Uzluk; Behçet Efendi'nin, imamlık hizmetinde bulunan Hafız İbrahim Efendi'ye 1260 senesinde mezkûr eseri güzel bir yazı ile yazdırarak saraya takdim ettiğini, bunun da Âsım'ın eserinin Behçet Efendi'ye nispet edilmesine yol açtığını ileri sürmekte

46 http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_8178463&order=1&view=SI_NGLE Erişim tarihi: 12.11.2019. Ayrıca bk. Smail Balić, *Katalog der Türkischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Neuerwerbungen 1864-1994, Fünfter Band* (Ankara: TTK Yayınları, 2006), s. 213-214.

47 Bk. Mustafa S. Kaçalın, "Mütercim Âsım Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, 2006, s. 201.

48 <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28gallica%20all%20%22mazhar%22%29&lang=fr&suggest=0#resultat-id-1> Erişim tarihi: 12.11.2019. Ayrıca bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs*, II (Paris: Bibliothèque Nationale, 1933), s. 221.

49 İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 160; *Fihrisü'l-Mahtûâtî't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye*, I (Kahire: 1987), s. 258.

50 Akt. S. Moreh, "Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân al-Jabartî and Related Problems", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28 (1965), s. 539.

51 Bk. Kaçalın, "Mütercim Âsım Efendi", s. 201.

ve Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* kitabında bu yanlışı tekrarlandığını söylemektedir. Uzluk burada, 6034 numaralı Nadir Eserler nüshasını kastetmektedir. Bu nüshanın, Behçet Efendi'nin imamlık hizmetinde bulunan Hafız İbrahim Efendi tarafından hicri 1260 senesinde istinsah edildiği bilgisi doğrudur; ancak yazmada saraya takdim edildiğine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Ayrıca, Uzluk'un iddia ettiği gibi eser 1260 yılından itibaren sadece Behçet Efendi'ye isnat edilmiş değildir; zira 1270 ve 1274 tarihli iki müstensih nüshasında Mütercim Âsım Efendi'nin çevirmen olarak yer almaya devam ettiği görülmektedir. Uzluk'un bir diğer iddiası da Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki 2448 numaralı yazmanın Âsım Efendi'nin kendi kaleminden çıkmış olduğudur.⁵² Nafiz Uzluk'un tespiti, tek bir nüshanın varlığından yola çıkarak eserin yanlış kişiye nispet edilmesine dikkatleri çekmesiyle sınırlı kalmıştır. İddiasını delillendiren herhangi bir kaynak ya da delilden bahsetmemiştir. Bunun haricinde, araştırmamız esnasında Uzluk'un iddiasını destekleyecek herhangi bir malumata ikincil kaynaklarda da tesadüf edilmemiştir.

Türkçe Tercümenin İncelemesi

Yazma nüshalar ile matbu nüshada, tercüme esas alınan eserin ismi, çevirinin mukaddimesinde *Mazharu't-Takdîs bi-Hurûci Tâifeti'l-Fransis* olarak zikredilmektedir. Türkçeye çevirisinde eserin bu isimle zikredilmesinin, çeviride Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyyedeki 101 numaralı yazmanın ya da ondan istinsah edilen bir nüshanın kullanıldığına yorulma ihtimali olsa da⁵³ Cebertî'nin kendi yazdığı nüshayı, yukarıda ispat edildiği üzere, Yusuf Ziya Paşa'ya takdim etmiş olması böyle bir yorumu engellemektedir. Bundan daha da önemlisi, musannifin -yukarıda

52 Feridun Nafiz Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 748. Yıldönümü Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet: Zatı, Eserleri Üstüne Bir Araştırma* (Ankara: Örnek Matbaası, 1954), s. 103-104. Bunun yanı sıra, Feridun Nafiz Uzluk'un Behçet Efendi'nin terekesine dair ele aldığı makalesinde terekeden çıkan kitaplar arasında, *Târîh-i Mısır* kitabını birisinin yanına Arapça notu düşerek iki defa zikretmektedir. Feridun Nafiz Uzluk, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitapları ve İslamlarda Bitik Sevgisi, Bitik Evleri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, III (İstanbul 1935), s. 91, 94. Bir başka çalışmada neşredilen tereke kayıtları da bu tespiti doğrulamaktadır. Bk. Coşkun Yılmaz, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Terekesi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2015), s. 87, 89. Bu bilgi kesin bir hükme varmayı sağlamasa da karine olarak dikkate alınabilir.

53 Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyyede 101 numaralı yazmada "Mazharu't-Takdîs bi-Hurûci evleti'l-Fransis" ismi yer almaktadır. Bk. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*, s. m16-m17.

da temas edildiği üzere- kitabının girişinde eserini *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* olarak isimlendirdiğini açıkça zikretmiş olmasıdır. Dolayısıyla, mütercim inisiyatif kullanarak eserin ismini bu şekilde zikretmiş olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Çözülmesi gereken iki esaslı sorundan biri olan mütercim meselesine bakıldığında, nüshaların tümünde mütercim isminin değişmekte olduğu görülmektedir. Nüshalarda mütercim ile ilgili olarak “Bu abd-i kalîlu'l-bidâ'a reîsü'l-etıbbâ Mustafa Behçet dâ'ileri...” ya da “bu abd-i kalîlu'l-bidâ'a es-seyyid Ahmed Âsım dâ'ileri...” ibarelerinden biri yer almaktadır. Mustafa Behçet Efendi, *Telkîh-i Bakarî* tercümesinin girişinde “bu abd-i hakîr kalîlu'l-bidâ'a Mustafa Behçet tabîb-i hâssa adîmu'l-istitâ'a” ifadesini kullanmıştır. Oldukça benzer bir kalıp kullanılmış olmasının dikkatte alınması; mütercim kim olduğu meselesi değerlendirilirken, kesin bir neticeye ulaştırmasa bile, faydalı olacaktır.

Elimizde bulunan on yazmanın altısında müstensih kaydı olduğuna yukarıda değinilmişti. Geri kalan dört nüshanın ikisinde (1351 ve 9628) yer alan derkenarlardaki izahlardan bu ikisinin de müstensih nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Mütercimim Âsım Efendi olarak kaydedildiği 2448 numaralı yazmada ise atlanan bir sayfanın, 23b'de, derkenara yazılmış olması; bahse konu nüshanın da müstensih nüshası olduğunu göstermektedir. Geriye 10816 numaralı yazma kalmakta olup bu nüshada mütercim, Mustafa Behçet Efendi olarak geçmektedir. Fakat bu nüshanın müellif nüshası olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla ne yazmalar ne de literatürde mevcut olan bir malumat, söz konusu tercümenin iki farklı mütercime isnadının ne sebeple ve nasıl mümkün olabildiğini açıklamamıza imkân vermemektedir. Geriye kalan tek makul şey, 1807 senesi karışıklıklarında tercüme edilip isimsiz olarak ortada kalan bir nüshanın sehven Mütercim Âsım Efendi'ye isnat edilmiş olması ihtimalidir. Ahmed Âsım'ın vakanüvislik vazifesini icra etmesi sebebiyle tarihçi olarak bilinmesi ve lakabında da görüldüğü üzere tercümeleleriyle meşhur olması da bu isnadı kolaylaştırmıştır denebilir.

Diğer taraftan aslında söz konusu eseri Mustafa Behçet Efendi'nin çevirdiğini bilenlerin ya da duyanların, çoğalttıkları nüshalara mütercim olarak onun ismini yazmaya devam etmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla, mütercim isnadındaki değişikliğin istinsah edenlerle alakalı olduğu düşünülebilir. Fakat eserin mütercimi ile alakalı kayıt düşen müstensihlerin aynı tasarrufu tercümenin bitiriliş tarihinde gösterememeleri, aslında kimsenin eserin ilk tercüme sürecine dair herhangi bir bilgisinin olmadığına işaret etmektedir.

İkinci büyük sorun ise yine bütün nüshalarda tercümenin bitirilmesine dair iki farklı tarihin bulunuyor olmasıdır. Mukaddimedede tercümenin 1222/1807’de, hatimedede ise 1225 Rebiyülevvel/1810 Nisan ayı başlarında bitirildiği belirtilmektedir.⁵⁴ Aslında, yazma geleneğinde ferağ kaydına eserin sonunda yer verilir. Ancak burada söz konusu olan eserin tercüme olması hasebiyle, kitabın mukaddimesinde çeviriye esas alınacak metin ve yazarından bahsedilmesi makul karşılanabilir. Hatta mütercim, yine aynı yerde eserin tercümesini hangi tarihte bitirdiğini de zikredebilir. Buradaki problem, çevirinin sonunda mukaddimedeki tarihle mutabık olmayan, üç senelik bir farka işaret eden başka bir tarihin daha zikredilmiş olmasıdır. Böyle bir durumda eserin üç sene gibi uzun bir zamanda çevrilmiş olduğu; yani 1807’nin tercümeyle başlama, 1810’un ise tercümeyle bitirme tarihini ifade ettiği düşünülebilirdi. Ancak her iki tarih kaydında da eserin bitirildiği belirtilmiştir. Buradan yola çıkılarak şu sonuca varılabilir: Eserin çevrisi 1807’de tamamlanmıştır; ancak o sene cereyan eden karışıklıklardan dolayı herhangi bir makama takdim edilememiştir. Mütercim eserine son hâlini verirken belki de sadece bir hatime eklemiş ve burada da bitirilmesiyle alakalı 1810 tarihini belirtmeyi tercih etmiştir. Yine kendi tasarrufuyla ilk anda bitirdiği tercüme ile alakalı mukaddimedeki bilgileri de çevirisinde bırakmayı tercih etmiştir. Ayrıca, hatimedede yer alan “1225 Rebî’l-evvel guresinde karîn-i hitâm olmuştur” ibaresi, mukaddimedeki “bi-inâyeti’llâhi Teâlâ eyser evkatte karîn-i hitâm 1222 evâilinde tamâm oldu” ibaresine göre daha net bir tarihe işaret etmektedir. Hatimedeki tarihî kesinlik, tercümenin nihai hâlini bu tarihte aldığına yorulabilir.

Literatürdeki iddiaların aksine yazmalarda bazı ibare ve ifade farklılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, matbu nüshanın Behçet Efendi’ye isnat edilen hiçbir yazmayla birebir uyuşmadığını, hatta Âsım Efendi isminin yer aldığı diğer yazmalarla da birebir örtüşmediğini söylemeliyiz. Bu sebeple, elimizdeki yazmalardan yola çıkarak *Rûznâme-yi Cerîde-yi Havâdis*’in tefrikayı yayımlarken ve sonrasında toplu hâlde eseri neşrederken niçin Mustafa Behçet Efendi’yi mütercim olarak gösterdiğini tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Matbu nüsha ile yazmalar arasındaki farklılıklardan bazıları şunlardır: Matbu nüshada, *Târîh-i Mısır Terceme-yi Behçet Efendi* başlığı yer almaktadır. 1371 numaralı yazma *Târîh-i Mısır der vak’a-yi Fransız* başlığı ve besmele ile başlamaktadır. Fransız Millî Kütüphanesindeki yazmada farklı bir hatla “kamus mütercimi Âsım Efendi merhumun

54 Şimdiye kadar hiçbir araştırmacı bu iki farklı tarihe dikkat çekmemiştir. Dolayısıyla, literatürdeki tartışmalarda yer alan akademisyenlerin hiçbirinin yazmaları tam manasıyla incelemeye değeri anlaşılmamıştır. Uriel Heyd ve Mustafa Kaçalın, sadece bütün yazmaların birebir aynı olduğunu dile getirmekle iktifa etmişlerdir.

Mısır tarihi tercümesi” ibaresi yazılmış olup eserin başında besmele bulunmaktadır. 10816 numaralı yazmanın başında sadece besmeleye yer verilmiştir. 646 numaralı yazma, *Terceme-yi Târih-i Mısır der Vak'a-yi Fransız* başlığı ve besmele ile başlamaktadır. 19, 2448, 2452, 6034 ve 9628 numaralı yazmalarda başlık olarak eser ismi belirtilmeksizin sadece besmeleye yer verilmiştir. Avusturya Kütüphanesindeki yazmada ise herhangi bir başlık ve besmele bulunmamaktadır. Ayrıca, yazmaların hepsinde “envâ-ı mehâmid ü senâ ve merfû-ı bâr-gâhı cenâb-ı kibriyâ kılınub salavât-ı bî-had ve teslimât-ı lâ-yü'ad resûl-i hüdâ hâce-yi herd ü serâ şefî-i rûz-i cezâ peygamber ve mâ yantıku ani'l-hevâ in-hüve illâ vahyu'y-yûhâ hazretleri kıbeline ithâf ve ihdâdan sonra” ifadesi yer almakta olup bu kısım matbu nüshada bulunmamaktadır.

Bunun ötesinde, yazmalar da kendi arasında tam bir uyum göstermemektedir. Elimizdeki on yazma arasında en farklı olanı, Behçet Efendi'nin mütercim olarak yer aldığı ve Ahmed Fakarî tarafından h. 1258 senesinde istinsah edilen 19 numaralı nüshadır. Mesela, “cüzen cüzen terceme olundukça hâk-pây-i hümayunlarına takdim buyurularak” ifadesi, sadece bu nüshada yer alıp elimizdeki öbür yazmalarda bulunmamaktadır.

Cebertî'nin eserinin başında insanlık tarihinden bahsettiği, sonrasında da Mısır tarihini özetlediği, Sultan III. Selim ve Sadrazam Yusuf Ziya Paşadan uzunca ve övgü dolu ifadelerle bahsettiği kısımlara *Mazhar*'ın tercümesinde yer verilmemiştir. Mütercim bunun yerine kendi mukaddimesini yazmayı tercih etmiştir. Mukaddimedede ilk göze çarpan, *Mazhar*'dan benzersiz ve kıymetli bir eser olarak bahsediliyor olmasıdır. Bu ifade, yazmaların tamamında mevcuttur. Mütercim, çevirdiği eseri başta sadece övmesi, sonunda ise kısmen övgünün yanı sıra daha çok eleştirerek değerlendirmesi; iki farklı tarihle birlikte düşünüldüğünde çelişkili bir durum gibi görünse de mütercimin, Cebertî'nin eseriyle alakalı fikrinin aslında değişmediği anlaşılmaktadır. Mütercim *Mazhar*'ın başlarında, Fransızların neşrettiği ilk bildiriye aktardıktan sonra Cebertî'nin yer verdiği uzun ve ayrıntılı eleştirilerini gereksiz görerek çevirisine dâhil etmemiştir. Mütercim, Cebertî'nin Ezher'de ders vermek ve ilim neşretmekle meşgul olduğunu, dolayısıyla etvâr-ı düvel ve ahvâl-i Avrupâ'yı bilmediğini, özellikle de Fransızların ahlak ve âdetlerinden habersiz olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Bütün matbu ve yazma

55 Abdurrahman el-Cebertî, *Târih-i Mısır, Terceme-yi Behçet Efendi*, [İstanbul: Ceridehâne Matbaası, 1282], s. 20; Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no. 646. s. 12a-12b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 19, s. 17a-17b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 2448, s. 6b-7a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler

nüshalarda aynı şekilde yer alan bu ifadeler, mütercimın eserinin hatimesinde dile getirdiği fikirlerine benzer düşünceleri kısa bir şekilde öncelikle burada zikrettiğini göstermektedir.

Diğer taraftan, iki farklı tarihte eserin tercümesinin nihayete erdirildiği bilgisi tekrarlanmaya devam etmektedir. Hem 1222/1807'nin hem de 1225/1810'un tercümenin tamamlanma tarihi olarak çevirilerin tamamında yer alması, eserin iki mütercimın çabası sonucunda nihayete erdirilmiş olması ihtimaline kapı aralamaktadır. Fakat çevirinin dilindeki bütünlüğe, ifade kalıplarındaki benzerliğe ve homojenliğe bakıldığında bu ihtimalin imkân dâhilinde olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, eserin tek bir mütercimın elinden çıkmış olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Tercümedeki bir diğer farklılık da *Mazhar*'ın orijinalinde hicri 1215 senesi sonunda yer verilmiş olan vefeyât kısmının çevrilmemiş olmasıdır. Ayrıca, Cebertî'nin eserinde kullandığı Hasan el-Attâr'ın şiirleri de Türkçeye çevrilmeyerek atlanmıştır. Mütercim bazı tasarruflarda bulunduğunu çevirisinin hatimesinde, tekrar eden mevzuları ve gereksiz kısımları çevirmediğini belirterek açıklamıştır. Tercümenin hatimesinde, *Mazhar* ve musannifiyle ilgili tenkit ve değerlendirmelere geniş bir yer ayrılmıştır. Mütercim, kitabın sadece Mısır'daki hadiseleri kapsadığından eksik kaldığına, zira Fransızların Mısır'ı niçin işgal ettiği, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile ne sebeple müttefik olduğu, Cezzar Ahmed Paşa'nın zaferi ve Osmanlı ordusunun nasıl galip geldiği gibi hususlardan bahsettiği zaman ancak tam bir tarih eseri sayılabileceğini ileri sürmektedir. Mütercimın, eserin eksik kaldığı yönündeki ifadelerinin Yusuf Ziya Paşa'nın yukarıda değindiğimiz değerlendirmesiyle aynı minvalde olduğu görülmektedir.⁵⁶ Mütercim, Cebertî'nin, etvâr-ı ümem ve ahvâl-i âleme dair vukûfiyeti bulunmamasına ve vazifesinin de tarih yazmak olmamasına rağmen böyle bir işi başarmasının takdire şayan olduğunu ifade etse de⁵⁷ aslında Cebertî'nin tarihçi olmaması, Avrupa ve özellikle de Fransızların durumlarına dair malumatının bulunmaması dolayısıyla tercüme ettiği esere genel olarak olumsuz yaklaşmıştır denilebilir.

Kütüphanesi, TY, no. 2452, s. 8a-8b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 6034, s. 9a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 9628, s. 8b-9a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 10816, s. 76a; İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, EY, no. 1351, s. 8a; Bibliothèque nationale de France, no. 18670517, s. 13; Österreichische Nationalbibliothek, no. 109, s. 11a-11b.

⁵⁶ Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme*, s. 10.

⁵⁷ *Rûznâme-yi Cerîde-yi Havâdis*, 201 (23 Safer 1282/17 Temmuz 1865), s. 804; Cebertî, *Târih-i Mısır, Terceme-yi Behçet Efendi*, s. 259-260.

Diğer yandan mütercim eserin eksik kaldığına dikkat çekmesine rağmen Osmanlı yönetiminin Mısır'daki durumuna, musannifin işgalle alakalı sadece Memlukleri suçlamasına, ulemanın Fransızların önerisini kabul ederek kurulan divanda yer alıp işgal yönetimini meşrulaştırmalarına ve çoğu zaman Fransızlar tarafından bazen de bizzat ulema tarafından yazılarak halka dağıtılan bildirilere dair herhangi bir tenkitte bulunmamakta ve yorum yapmamaktadır. Özellikle de Fransızların neşrettikleri bildirilerde sürekli olarak yer alan Fransızların Osmanlıların müttefiki olduğu vurgusu mütercim tarafından hiçbir şekilde değerlendirmeye alınmamıştır. Aslında bu tür bir propagandanın sahada kendisine yer bulması Osmanlı'nın Mısır yönetimindeki gücüyle ve işgale karşı harekete geçme hızıyla birebir irtibatlıdır. Fakat bu duruma yönelik de mütercimin kesinlikle yorum yapmadığı görülmektedir.

Yukarıda da zikredildiği üzere, eserin aslında yer alan bazı kısımlar tercümeyle dâhil edilmese de mütercimin asıl metni mümkün mertebe ekleme yapmadan aktardığı görülmektedir. Bunun en dikkate değer istisnası, Cebertî'nin Fransız başhekimin cüderî tedavisiyle alakalı telif ettiği risaleden birer nüshayı 18 Aralık 1800 tarihli divan toplantısında üyelere hediye ettiğini aktardığı kısımda yer alır.⁵⁸ Mütercim, cüderî ilacından bahsedilen kısımda açıklamanın kendisine ait olduğunu da belirterek kısa bir şerh düşmüştür. Mezkûr açıklamanın eserin aslında bulunmadığı bizzat aşağıdaki ifadeden de anlaşılmaktadır. Bizce, eserin müterciminin Mustafa Behçet Efendi olduğunu gösteren en kuvvetli delil olan bu ibare, matbu nüshalarda ve elimizdeki on yazmada da aynı şekilde yer almaktadır:⁵⁹

Fakîr-i mütercim derim ki musannifin cüderî ilacına dâir nüsha [risale] dediği ol senelerde İngiltere'de zuhûr eden öküz-aşı dedikleri sanattır ki ile'l-ân Âsîtâne-yi devlet-i âşiyânda isti'mâli şâyî' ve menâfi'-i celîlesi gün be gün rû-nümâ olmaktadır.

58 Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*, s. 214.

59 Cebertî, *Târih-i Mısır, Terceme-yi Behçet Efendi*, s. 208; Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no. 646. s. 112b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 19, s. 88a-b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 2448, s. 70b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 2452, s. 87b-88a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 6034, s. 78a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 9628, s. 76b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 10816, s. 67a-67b; İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, EY, no. 1351, s. 62b; Bibliothèque nationale de France, no. 18670517, s. 136; Österreichische Nationalbibliothek, no. 109, s. 107a-107b.

Mustafa Behçet Efendi, *Telkîh-i Bakarî* (Çiçek Aşısı Risalesi) isimli tercümesini 1216/1801'de tamamlamıştır.⁶⁰ Esin Kâhya, adı zikredilen risalenin, İngiliz hekim Edward Jenner'in (ö. 1823) *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Diseases Discovered in Some of the Western Countries of England Particularly Gloucestershire and known by the name of Cow-Pox* (Londra, 1798) adlı eserinden yola çıkarak Joseph Andrew Marshall'ın İtalyanca olarak yazdığı *Vajuolo Vaccino* isimli eserinin çevirisi olduğunu belirtmektedir.⁶¹ Bu kitapta, İngiliz hekim Jenner'in o dönemde Avrupa'da salgın hâlinde görülen çiçek hastalığına karşı inek-çiçeği püstüllerinden istifade ederek geliştirdiği aşı tanıtılmaktadır. Mustafa Behçet Efendi de çevirisinin mukaddimesinde, inek çiçeğinden alınarak yapılan aşılamanın faydasına dikkat çekerek birçok insanın hayatının bu şekilde kurtarılabilirliğini belirtmiştir.⁶²

Diğer taraftan; Ahmed Âsım, yaptığı *Kâmûsu'l-Muhîr* tercümesinde "el-cüderiyy" kelimesini 'çiçek tabir olunan kabarcığa denir ki çocuklarda çıkar' açıklamasıyla vermektedir.⁶³ Fîrûzâbâdî (ö. 1415), *Kâmûsu'l-Muhîr*'te "el-cüderiyy" kelimesini çocuklarda görülen çiçek hastalığı olarak hususileştirmemiş, genel bir ifadeyle zikrederek sadece vücuttaki kabarcık olarak izah etmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla; Ahmed Âsım, adı geçen kelimeyi açıklamalı olarak kaydetmesine rağmen hastalık ismini *Mazhar* tercümesindeki ifadeden farklı olarak vermekte ve bunun haricinde başka bir açıklama yapmadığı gibi kendi dönemindeki tıbbî gelişmelerle de bağlantı kurmamaktadır.

Sonuç itibariyle *Târîh-i Cevdet* başta olmak üzere ikincil kaynakların, sorunun çözümünde bize herhangi bir fayda sağlamadığı, aksine meseleyi daha karmaşık bir hâle soktuğu anlaşılmaktadır. İncelenen on yazmadan dokuzunun müellif nüshası olamayacağı kesindir. Geriye kalan yazma, mütercimi Mustafa Behçet Efendi olarak kaydedilen 10816 numaralı nüsha olup bunun da müellif nüshası olup olmadığı kesin değildir. Yazma eser tefrika edilip basıldığında da

60 Mustafa Behçet Efendi, *Telkîh-i Bakarî*, İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, no. 7048, 1b.

61 Esin Kâhya, *Mustafa Behçet Efendi ve Türkçe ilk Fizyoloji Kitabı* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017), s. 21.

62 Mustafa Behçet Efendi, *Telkîh-i Bakarî*, s. 2a.

63 Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhîr: Kâmûsu'l-muhîr Tercümesi*, II, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), s. 1811.

64 Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhîr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), s. 462.

Behçet Efendi mütercim olarak gösterilmiştir. Tüm yazmalarda ve matbu nüshada yer alıp Arapça metinde bulunmayan, mütercimin çiçek aşısı ile alakalı izahı; eseri çevirenin Mustafa Behçet Efendi olduğunu gösteren en güçlü delili oluşturmaktadır. 1801 senesinde Behçet Efendi'nin çevirisini yaptığı *Telkîh-i Bakarî* risalesinin mukaddimesinde yer alan mütercime ait ifadeler de *Mazhar* müterciminin Behçet Efendi olduğunu desteklemektedir. Ayrıca 1838'de Fransa'da neşredilen Cebert'den derleme çevirilerin yer aldığı kitabın girişinde Alexandre Cardin, *Mazhar*'ı Türkçeye Başhekim Mustafa Behçet Efendi'nin çevirdiğini belirtmiştir. Bunların yanı sıra, Behçet Efendi'nin terekesinden çıkan biri Arapça olmak üzere *Târih-i Mısır* isimli iki kitabın da iddiamızı dolaylı olarak desteklediğini söyleyebiliriz. *Rûznâme-yi Cerîde-yi Havâdis*'in mütercim olarak Mustafa Behçet Efendi'yi zikretmesi de ayrıca dikkate alınabilir.

Diğer taraftan; ikinci isnadın muhatabı olan Ahmed Âsım Efendi'nin ismi ise müstensih nüshası olduğu anlaşılan yazmaların bazılarında yer almaktadır. Ahmed Âsım, *Târih-i Âsım*'da böyle bir tercüme yaptığından bahsetmemiştir. 1804-1809 senelerini ele alan eserinde bir başkasının da böyle bir tercüme yapıp bunu padişaha arz ettiğinden söz etmemesi; çevirinin, Mısır'ın istirdadı saltanatı döneminde gerçekleşen ve eserin mukaddimesinde kendisinden Mısır'ın ikinci fatihi olarak bahsedilen III. Selim'e tahttan indirilmesi sebebiyle arz edilememiş olmasıyla açıklanabilir. Bu bağlamda, Alexandre Cardin'in III. Selim'in emriyle tercümenin 1807 yılında bitirildiğine yönelik ifadeleri de bu değerlendirmeleri destekler mahiyettedir. Dolayısıyla tercümenin en mühim muhatabı olan III. Selim'in hal' edilmesi, 1807 başlarında çevrilen eserin ortada kalmasına yol açmıştır. Bu durumun, mütercim isnadındaki karışıklığa katkı yaptığı da söylenebilir. Bunun dışında, Âsım Efendi'nin *Kamus Tercümesi*'nde "cüderiyy" maddesini tercüme ederken asıl metne kısmi bir ekleme yapmasına rağmen *Mazhar*'daki gibi bir şerh düşmemiş olması; onun, *Mazhar*'ın mütercimi olması ihtimalini oldukça zayıflatmaktadır. Ayrıca; Âsım Efendi'nin, *Kamus Tercümesi*'ndeki meşguliyetini sebep göstererek kendisine verilmek istenen vakanüvislik vazifesini ilk anda kabul etmediği bilgisi de *Mazhar*'ın çevirisini onun üstlenemeyeceğini düşündürmektedir. Mezkûr bilgilerden hareketle, 1807'de çevrilmiş olmasına rağmen o sene cereyan eden karışıklıklardan dolayı herhangi bir makama takdim edilememiş olan ve 1810 senesinde bir hatime eklenerek tamamlandığı anlaşılan *Mazhar*'ın müterciminin Ahmed Âsım değil Mustafa Behçet olduğunu iddia etmek daha muvafık görülmektedir.